

Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar*

Feridun M. Emecen**

Observations and Cases in Point on the Search for an Alternative to the House of Osman

One of the most remarkable aspects of Ottoman history is that the empire was grounded on a single dynasty alone. The House of Osman established a monopoly over absolute sovereignty and power, and this came to be construed as a reflection of the utter devotion nurtured by the subjects toward the dynasty. Indeed, the seemingly irrevocable continuance of the dynasty has never been questioned, and, in consequence, the claim that the Ottoman regime exhibited a patrimonial structure based on the dominance of a single house has held sway. Such an assumption appears to be based on the premise that no alternative to the Ottoman dynasty was available. But, the fact should not be overlooked that, over the course of the dynasty's long history, this remarkable aspect was, from time to time, seriously shaken and to such an extent that, on occasion, negative reaction to the dynasty on the part of various segments of the population led to the drawing up of a tentative plan to replace the sultanate with an alternative family. The identification of these families and the model of an "alternative family" described in this article represent an attempt to shed new light on our understanding of the Ottoman sultanate system. As the examples supplied here will demonstrate, searches of this kind worked not to strengthen individual representatives of the dynasty but rather to boost the sultanate as a whole, and they simultaneously furnished a psychological outlet for the lower and upper strata of the society and acquired a sociological dimension.

XV. asrın sonlarına doğru II. Mehmed'in seferlerinin tarihini kaleme alan Tursun Bey, kitabının girişinde "*Guftâr der-zikr-i ihtiyâc-ı halk be-vücûd-ı şerîf-i pâdişâh-ı zıllullâh*" başlığını atarken Osmanlı hanedanının meşruiyetini o zamana kadarki temâyüllerden farklı, fakat klasik Ortadoğu İslâm devlet an'anesine uygun bir kalıp içerisinde izah etme gereği hissetmişti¹. Nâsirüddin-i Tûsî'den etkilenerek söz konusu

* Bu makale XII. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğin yeniden ele alınarak gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 10-30.

görüşleri Osmanlı siyasi yapısına uygulayan Tursun Bey, II. Mehmed'in şahsında İslâmî temel anlayış çerçevesinde mutlak hükümdar tipini, muhtemelen muhalif olduğu bir devirde, dönemin siyasi muhitine hem model olarak sunmak hem de "devr-i sâbıkı" müdafaa etmek düşüncesini taşıyordu. Ancak ona ait orijinal görüşler olmasa da, bunların XVI. asırdan itibaren imparatorluğun üstlenmiş olduğu yeni misyonun etkisiyle ana siyasi anlayışı destekleyeceğini, hanedanın halk nazarındaki meşruiyeti bakımından kuvvetli bir unsur olacağını pek tahmin edemezdi. Her şey "Âl-i Osman"ın asla değişmez vasfını vurgulamak ve bunun temellerini tayin etmekte düğümlenmişti. Bu durum Osmanlı siyasi yapısı üzerinde duran modern tarihçilerin bazıları tarafından benimsenen ve genel bir kabul gören "*Osmanlı rejimi hanedan egemenliğine dayanan, Weberyen anlayışla patrimonyal bir devleti temsil ediyordu; ülke içinde her şey hükümdarın babadan kalma mülkü olarak algılanıyordu*"² şeklindeki görüşlerle farklı bir mecra da kazanmıştır. Burada devlet hanedanla imtizac etmiş, aynileşmiş bir tarzda düşünülmüştür.

Osmanlı devlet sistemi üzerinde yapılan tartışmaların gelip dayandığı noktada, hanedanın bu değişmez vasfının daha döneminde sorgulanıp sorgulanmadığı konusu küçük fakat önemli bir ayrıntı olarak, söz konusu tartışmalarda ya dikkatlerden kaçmış ya da önemsenmemiş gözükmektedir. Şüphesiz genelde mutlak monarşiye dayalı rejimin selâmeti bakımından hanedan temel bir unsurdur ve farklı bir idarî rejim olmadıkça hakimiyetin hangi hanedana ait olacağı teorik olarak önemli değildir. Nihayet Avrupa monarşilerinde olduğu gibi yahut irili ufaklı İslâm devletlerinde görüldüğü gibi alternatif bir aile her zaman ortaya çıkmıştır; asl olan söz konusu rejimin sürekliliğidir. Halbuki Osmanlı hanedanının devletle aynileştirilen değişmezliği, çok farklı bir hususiyeti ortaya koymaktadır ve bu durumda da böylesine sıkı bir koza içine örülmüş hanedana karşı, dönemlerinde öne sürülen arayışların, Osmanlı siyasi sisteminin teorigini yapanlarca gözden kaçırılmaması gerektiği açıktır.

Osmanlı tarihinin en dikkat çekici özelliği, adını kurucusundan alan tek bir hanedanın, İslâm dünyasında benzeri bulunmayacak şekilde uzun süre hükümran olmasıdır. Bu tek hanedan yani "Âl-i Osman", altı asır boyunca genel kabul gören bir soy olarak tahtta birbirini takip eden 36 ferdiyle üç kıt'aya yayılan imparatorluğu bir arada tutan yegâne unsur haline gelmiştir. Bazı tarihçiler bunun altında yatan en önemli etkenin "*tebaanın hanedana olan kat'i bağıllığı*" olduğunu belirtirler. Onlara göre tebaa, idareci, asker ve ilmiye sınıfı hep birlikte mevcut padişahı tahttan indirebilir, hatta idam bile edebilir; hanedanın başka bir üyesini tahta çıkarabilir, yahut hanedana mensup olduğunu ileri süren taht iddialılarını bile zaman zaman destekleyebilir. Ancak Âl-i Osman'ın mutlak hakimiyet ve iktidarını hiç bir zaman tartışıp sorgulamazlar. İmparatorluk tarihi bile hanedan tarihiyle eş anlamlı olarak algılanır. Bu büyük bağıllık ise iki ana kaynaktan beslenir: Biri Orta Asya

2 Bk. H. Inalcık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar. Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, VII (1994), 5-26.

Türk-Mogol geleneklerine dayanan egemenliğin ilahî güçlerce seçilmiş bir aileye verilme anlayışı, diğeri ise İslâmî siyaset telakkisidir. Bu iki yönlü ilahî teyid çerçevesinde hanedan da kendisini çeşitli ritüellerle tebaasına gösterir ve meşruiyetini ortaya koyacak araçları öne sürer. Osmanlı ailesi mutlak iktidarı paylaşır, iktidarın dağılıp tükenmemesi için hanedan üyelerini sürekli kontrol altında tutar. Bu da devamlılığı sağlayan en önemli faktördür. Kısaca Osmanlı hanedanının uzun sürmesinin altında diğeri İslâm devletlerinden farklı bir gelenek ve hükümlerlik anlayışı, farklı meşruiyet zeminlerini uzlaştırabilme becerileri yatar³.

Bu görüşler genel ifadeler olarak doğrudur, fakat ayrıntılara girildiğinde hanedanın bu sarsılmaz gibi görünen vasfının, Osmanlı kroniklerinin derin sessizliklerine rağmen, gerek bunlarda yer alan imalar, gerek yabancı elçiler veya seyahatçıların raporları ve bazı resmi belgelerin ışığında, zaman zaman ciddi bâdirelerden geçtiği anlaşılmaktadır.

Çoğu XV. yüzyılın ikinci yarısında hanedanın teşekkülünden 100-150 yıl sonra kaleme alınmış Osmanlı tarihlerinin kendi zamanlarında artık iyice muayyenleşmiş Osmanlı hanedanını alternatifsiz görerek, onun meşruiyetini ve daimiliğini vurgulama ve sergilemeye yönelik gayretlerine rağmen bunlardan elde edilen bilgiler, ilk dönemlerde hanedana rakib olabilecek büyük ve köklü ailelerin varlığını ortaya koymaktadır. Bunlar Osman Bey'in yanında bulunmuşlar ve idarede söz sahibi olmuşlar, çeşitli görevler üstlenmişler, nüfuzlarını uzun süre korumayı da başarmışlardır. Bu kabil ailelerle Âl-i Osman arasındaki kopuşun keskinleşmesinin ilk emâreleri I. Bayezid devrinde olmuş gözükmektedir. Ancak hanedanın kendisini tam anlamıyla soyutlaması için II. Mehmed devrini beklemek gerekmektedir. Bununla beraber bu devrelerde söz konusu ailelerin iktidarı ele geçirme teşebbüslerine dair kaynaklarda hiç bir karine görülememektedir. İlk ciddi tehdidin Fetret devrinde ve sonrasındaki yeniden yapılanma sürecinde olabileceği akla yakın gelmektedir. Söz konusu kaynaklarda açık ifadelerle belirtilen olay, Şeyh Bedreddin meselesidir. Ancak Şeyh Bedreddin olayında Osmanlı hanedanına karşı olan tavır, şeyhin fetret devri karışıklıklarından istifade ederek çeşitli yerlere gönderdiği müridleri vasıtasıyla padişahlığın ve tahtın kendisine ait olduğu şeklinde propoganda yapması⁴, benzeri şekilde II. Bayezid döneminde Şahkulu'nun padişahlık duyurusu veya daha sonraki Celâli reislerinin aynı yoldaki iddiaları ve sufi muhitinde özellikle XVI. yüzyıl ortalarından itibaren tepkilerin doğrudan saltanata yönelmesi ayrı bir kategoride değerlendirilebilecek mevzudur. Ayrıca bunlar dönemin kaynaklarında açık biçimde belirtilmesinde mahzur görülmemeyen gayri ciddi tehditler olarak algılanmıştır. Burada ise bu gibi köksüz, gelişigüzel grupların saltanat iddiasıyla ortaya çıkan liderleri değil Âl-i Osman'a alternatif olabilecek köklü ailelerin var olup olmadığı veya bunların mevcudiyetinin hangi çevrelerde ne gibi umutlar doğurduğu konusu ele alınmaya çalışılacaktır.

3 Bu tür fikirler için genel olarak bk. L. Peirce, *Harem-i Humayun. Osmanlı İmparatorluğunda Hükümlerlik ve Kadınlar*, trc. A. Berktaş, İstanbul 1996, s. 17-33, 230, 244, 349.

4 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Atsız, İstanbul 1949, s.153-154.

Takdim ettiğimiz modele uygun olarak kaynaklara akseden bu kabil "alternatif aile" kavramını tedai ettirecek ilk bilgi kırıntılan II. Murad zamanına rastlar. Fetret devrinde güçlerini sergileyen uç beylerinin Balkanlar'dan yönelen tehditler karşısında gerilemeye başlayan II. Murad'a karşı tutumları, oğlu Mehmed'in tahta çıkışı ile ilgili meseleler ve oldukça yoğunlaşan iç hesaplaşmalar, doğrudan hanedana yönelik bir mahiyet kazanmış olmalıdır. Bu hususta dikkat çekici bir ip ucu Grekçe yazılmış *Anonim Osmanlı Tarihi*'nde yer alır. Burada saltanatı oğluna bırakan II. Murad'ın gördüğü bir rüyadan söz edilir. Bu rüya Osmanlı hanedanının kesileceğine yorulmuş, onun yerini Turhan, Mihal ve Evranosoğulları gibi nüfuzlu ailelerin alacağı kanaati üzerinde durulmuştur. XVI. asırda yaşamış olan bu anonim yazar, bütün bu saydığı ailelerin hükümdarlık etmek ümidinde olduklarını belirtmekten çekinmemiştir⁵. Bu bilgi, yazarın kendi dönemine mesajlar vermek yahut bulunduğu çevreyi etkilemek amacına yorulup bir tarafa atılabilirse de, bu hikâyedeki dikkat çekici unsurlar daha sonra II. Mehmed zamanındaki uygulamalara bakıldığında berraklaşmakta, hanedanın ciddi alternatiflerinin mevcudiyetini ve bu konuda hayli yaygın bir rivayetin varlığını ihsas ettirmektedir. Yine II. Murad ile ilgili bir başka hikâye, XVII. asır sonlarında Mevkufatî'nin *Vâkı'ât-ı Rüzmerre* adlı eserinde yer alır. Bu defa II. Murad devletini Âl-i Cengiz'e yani Kırım Hanı'na kaptırmaktan kurtarmıştır. Mevkufatî bu hikâyeyi Muradiye Camii'nin ve yapılan mevlevihanenin inşa gerekçesi için anlatmış görünse de, içten içe kendi dönemindeki gelişmeleri ima eder. Yani bir bakıma ileride temas edilecek olan 1703 Edirne Vak'ası'na tekadüm eden devrede, tarihî bir sıçrama ile şahidi olduğu dedikodulara ve rivayetlere bir bakıma tercüman olur. Hikâyede Edirne'ye gelen Tatar hanı, II. Murad'a karşı Âl-i Cengiz kadimdir diye "*dava-yı saltanat*" eder. Kalabalık askerleri karşısında Murad etrafındakilere danışarak savaşın anlamsız olacağını, ikisinin bu meseleyi halletmesi gerektiğini, bu maksatla Çukurçayın denilen yerde askerlerin gözü önünde ikisinin güreş tutmasını ve kim galip gelirse saltanatın ona ait olmasını teklif eder. Murad "*görünmez olan*" Mevlvî dervişlerin de yardımıyla güreşi kazanır ve saltanatını yeniden elde etmiş olur⁶.

Bu hikâye, Timurlularla yaşanan çekişmenin rolü sonucu bir bakıma Âl-i Cengiz ve Âl-i Osman rekabetinin oldukça geç tarihli bir versiyonudur; yazarın kendi dönemi için ise Osmanlı hanedanı karşısında hâlâ bir Âl-i Cengiz'in, yani Kırım Hanlık Sülâlesi'nin mevcut olduğunun bir yansımasıdır. Âl-i Osman'dan ümit kesenlerin tek güçlü dayanak noktaları daima Kırım hanları olmuştur. Aslında XV. yüzyıl Osmanlı tarihlerinin Orta Asya Türk hanlıklarına ilgi duymaları ve Osmanoğulları'nın kimliklerinin Oğuz Han'a dayandığı, Kayı boyunun "kut" almış bulunduğu yolunda verdikleri bilgiler, Timurlular'a karşı bir üstünlük sağlama yanında

5 Rüyayı tabir edenlerin "senin soyundan yalnız beş hükümdar gelecek, ondan sonra başka bir soy senin saltanatını alacak" demeleri üzerine Turhan, Mihal ve Evranosoğulları gibi eski ailelerden hiç kimsenin beylerbeyi, vezir, paşa yapılmadığı, bunların sadece akıncılara sancakbeyi olmalarının emredildiği belirtilir (*16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, Haz. Ş. Baştaç, Ankara 1973, s.134.

6 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr.2437, III, 9b-11a.

Anadolu Türkmen Beylikleri üzerinde de hak iddia etme vesilesi olarak yorumlanmaktadır. Bu kuvvetli Oğuz geleneği XVI. asırda misyon değişikliği sebebiyle yerini İslâm dünyasının liderliğine bırakacaktır; fakat iddia edildiği gibi de hiç bir zaman unutulmayacaktır. Çünkü Kırım Hanları ciddi bir rakib olarak görülüyor ve Timur bâdiresi çok geç dönemlerde bile hâlâ zihinlerde canlılığını muhafaza ediyordu⁷.

XVII. yüzyıl Osmanlı verâset sistemi bakımından önemli gelişmelerin başlangıcını oluşturmuştur. Osmanlı sisteminde yaşanan bunalımdan yakınan ve kendi dönemlerindeki mühim gelişmelerin farkında olmayan XVII. asrın ıslahat yazarları, Sultan Süleyman devrini idealize ederek kendi dönemleri için bir model olarak gösterme eğilimindedirler ve padişahların sefere katılmamalarını tenkit ederler. Fakat bunlar hanedanın mutlak hakimiyetine yönelik eleştiriler boyutunu hiç bir zaman kazanmamıştır. Bununla beraber hanedanın üyeleri de artık sancaktan gelerek saltanat makamına çıkmıyorlar, seferlere gitmiyorlar ve kendilerini bu "*şâhâne yal-nızlık*" içerisine hapsedmiş bulunuyorlardı. Aslında bu hadise onların aktif askerî imajlarındaki yeni bir değişimi göstermekteydi. Yani başarısızlık durumunda hanedan için artık oldukça riskli olan askerî liderlik imajının bir meşruiyet aracı olarak kullanılması dönemi bir bakıma sona ermişti. Ancak özellikle ulema çevrelerinde ve onların etkilediği asker ve halk tabanında -büyük isyanlarla kendisini gösterecek rad-delerde- bütünüyle unutulmuş da değildi. Genel seyir itibarıyla hanedan açısından artık ihtisaslaşmış bürokrasinin elemanları önem kazanmıştı. Kalemiye ricalinin ön plana çıkıp "vekil-i mutlak" durumuna gelmesi, hanedanın meşruiyet araçlarını da değiştirdi, bir kısmı sonradan oluşturulmuş çeşitli ritüeller, çoğu vezirlerle evli olan hanedanın kadın üyelerinin zengin vakıfları ve şaşalı binaları, sahilsarayları giderek daha da gösterişli hale geldi⁸. Bu süreç, vaktiyle sindirilmiş olan köklü vüzera ailelerinin güçlenmesine, yenilerinin ortaya çıkmasına yol açtı ve ulema aileleri ile birlikte bunların hanedanla olan akrabalık bağları dikkat çekici bir gelişmeyi de beraberinde getirdi.

Bütün bunlar hanedanın başı olarak padişahın tebaasıyla olan mesafesinde, mesela cuma ve vakit namazlarını cemaatle eda etmek, sık sık tebdile çıkmak, asayiş kontrollerini takip etmek, yangınların söndürülüşlerine nezarete bulunmak vb. gibi sosyal boyutlu unsurların daha da belirginleşmesine vesile oldu. Askerî imajın terki ve yeni unsurların tebarüzü, dönemin ıslahat yazarlarının söylediklerinin aksine Osmanlı hanedanına yeni bir imaj kazandırmaya yönelikti, böylece tebaanın nazarında hanedan erişilmez yüce bir mevkide mutlak itaat edilmesi gereken bir vasfı daha kuvvetli bir şekilde sağlamış olacaktı ve onların bağlılığını daha da teyid

7 Bk. F. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 151-174.

8 Özellikle XVIII. asırda hanedanın hanım mensuplarının bu durumları için bk. T. Artan, "Boğaziçinin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul Dergisi*, III (1992), 109-119; ayrıca a.mlf., "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitinin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, sy. 83 (Kış 1999-2000), 292-322. Menfaat şebekeleri kavramı içerisinde iktidarda bulunanların kendi adamlarını görevlere atamaları anlayışının bu asra has olmadığı Osmanlı tarihinin genelinde daha çarpıcı örneklerinin bulunduğu nazardan kaçınılmamalıdır. Esas olun husus değişime sürecinde gittikçe karmaşıklaşan bürokrasi ile idari yapının bütünleşmesidir.

edecekti. Dikkat çekici olan taraf önemli sosyal meselelerin yaşandığı, Celâli isyanlarının patlak verdiği, asi paşaların birbirini izlediği bir dönemde bile belki de bu yeni imaj sayesinde hanedanın bizatihi kendisine müteveccih herhangi bir ciddi tehdit olmamasıdır. İstanbul'a kadar yaklaşan bazı namlı Celâlî reisleri bile hanedanı münezzeh tutarak hedeflerinin padişah değil vezir, veziriazam vb. idareciler olduklarını söylemekte idiler. Tek istisna Karayazıcı Abdülhalim örneğidir. Kendisini şah ilan edip "Halim Şah" adıyla tuğra çektirip hüküm yazdırmışsa⁹ da yukarıda bahsedildiği vechile kendisinden önceki Şeyh Bedreddin ve Şahkulu gibi, o ne halk ne de diğer zümreler arasında benimsenip hanedana rakib olabilecek pozisyonda idi. Yine sufi çevrelerinde mesela Hamza Bali¹⁰ ve mensuplarının hanedan karşısı tutumları, Hamzavîler'in tepkilerini saltanat ilanı ile taçlandırma yolundaki hareketleri, ilgili mahkeme kayıtlarında şahitlerin ifadelerine dayalı bir konseptte sunulduğu gibi haddizatında sorgulananlar da kendilerine yönelik bu beyanları kabul etmemişlerdi¹¹. Kısaca böyle bir rekabet için ancak Âl-i Osman gibi köklü bir ailenin varlığı benimsenebilir, halk nazarında ön plana çıkarılabilir.

XVII. yüzyıldan itibaren merkezde güçlü, nüfuzlu, zengin ve halk tarafından tanınmış ulema ailelerinin var olduğu bilinmektedir. Fakat bunlar gerçek mânâda alternatif olabilecek bir alt yapı hazırlığına ve yönelime sahip değillerdi. Buna mukabil özellikle İstanbul'da sivil birtakım zengin, tanınmış aileler dönemin kaynaklarında zikredilmeye başlanmıştır. Bunlar genellikle hanedan ile akrabalığı bulunan vüzera aileleriydi. Bu ailelerin birdenbire dikkat çekmeye başlamış olmalarında XVII. asırda Osmanlı hanedanına mensup padişahların durumu rol oynamış olmalıdır. Zira artık daha önce de belirttiği gibi bu dönemde hanedanın başındaki padişah değil de, bizzat hanedanın kendisi önem kazanmıştı. Artık ekberiyet usulü de genel bir kabul gördüğünden eski Türk saltanat geleneğinin güçlü hanedan mensubuna

9 Mesela bk. Katib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, I, 143.

10 Hamza Bali için bk. N. Azamat, "Hamza Bali", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XV, 503-505. A. Handzic-M. Hadzizahic, "O progonu Hamzavija u Bosni 1573. Godine", *Prilozi za Orientalnu Filologiju*, XX-XXI (Sarajevo 1974), s. 50-70.

11 Hamza Bali'nin kendisini sultan ilan ettiğine dair belgelerde doğrudan bir bilgi bulunmamakla beraber yandaşlarının bilahare kendilerini sultan, vezir, kadı, defterdar ilan etmeleri, böyle bir kanaati çağrıştırmış olmalıdır (T. Okic, "Quelques documents inedits concernant les Hamzavites", *Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists*, Leiden 1957, II, 279-286; ondan hareketle A. Y. Ocak, "Din", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998, II, 148-149). Bu kanaate yol açan aynı mealdeki iki hükümün tahkiki, söz konusu olayın 1582'de cereyan etmiş olduğunu ve Kanunî dönemiyle ilgili olmadığını, dolayısıyla "Kanunî'yi padişah tanımaktan vazgeçip Hamza Bali'yi padişah ilan etmişlerdir" şeklindeki ifadenin durumu tam olarak yansıtmadığını ortaya koymaktadır. 1 Cemaziyelahir 990 / 23 Haziran 1582 ve 6 Şevval 990 / 4 Aralık 1582 tarihli hükümlerde, Yukarı Tuzla'da Hamza Bali'ye bağlı grup içinde Mehmed b. Hasan'ın sultan, Hüseyin Ağa'nın vezir, Ali Hoca'nın İstanbul kadısı, Memi b. İskender'in de defterdar olarak kendilerini tanıttıklarının şahitlerce belirtildiği, ayrıca bu hususta, "...saltanat benimdür deyü da'ua eder dedikleri sual olundukda, mezbûrlar inkâr ile cevâb verüp kasaba-i mezbûreden ba'zı müslümanlar ve Ömer Halife ve Yusuf Halife b. Mehmed nâm kimesnelere Mehmed b. Hasan muvâcehesinde: 'ben Sultan Hamza'nın yerine Sultan Mehmed oldum.' dediği şahâdet edüp..." ifadeleri dikkat çekicidir. Burada yine sorgulama sırasında şahitlerin saltanat ilan ettikleri yolundaki beyanlarının Hamzavîler tarafından reddedildiği de belirtilmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 47, s. 185/ 435; nr. 48, 151/419).

dayalı anlayışı, yerini doğrudan doğruya hanedanın kendisinin değişmez hakimiyeti prensibine bırakmıştı. Böylece sanıldığıının aksine XVII. asrın çok yaygın olan ve günümüz tarihçilerinin birçoğunun da kendisini kaptırdığı “*zayıf karakterli padişah tipi*” söylemi, hanedanın zayıflamasına değil güçlenmesine yol açmıştı ve hanedan mensuplarının Harem de dahil topluca bir tavır sergiledikleri bir anlayış yerleşmişti¹². Bu değişme sanıldığıından da önemlidir. Zira herşeyden önce hanedanın idamesini daha da kolaylaştırmış, güçlendirmiş, hatta daha kolay müdahale edilebilir hale getirmişse de vazgeçilmezliğini iyice sağlamlaştırmıştır. Nitekim padişahı tahttan indiren, aşağılayan, idam ettiren zümreler için bile bu vazgeçilmezlik tarihî hadiseler incelendiğinde açıklıkla tebellür eder. Yine de böyle karışık zamanlarda, ortaya atılan alternatif aileler, Kırım hanları bir tarafa bırakılacak olursa, bir şekilde hanedan ile irtibatı bulunanlar veya bu sayede zenginleşenlerdir. Hanedanın daha da muzaffer çıkmasıyla neticelenen bu kabil arayışlar, belki pek önemsiz gibi kalmış, hatta zamanımızın Osmanlı tarihçilerince hiç önem verilmemiş bulunsa da toplum psikolojisi bakımından önemli bir vazifeyi ifa etmiştir denilebilir. Bu bakımdan bizi bu kabil arayışların bizzat varlığı ve sosyolojik olarak niteliği ilgilendirmektedir. Şimdi doğrudan hâdisâta yönelik olarak bu arayışlara şöyle bir göz atalım.

1) II. Osman'ın tahttan indirilip idam edilmesi, Osmanlı tarihinde görülmedik olayların başlangıcı olmuştur. Onun katlinde müessir rol oynayan Veziriazam Davud Paşa'nın saltanata kastedtiği açık olarak devrin olaylarına şahit olmuş biri ulema, değeri asker menşeli iki tarihçinin kaleminde ifadesini bulmaktadır. Bunlardan olayların bizzat içinde yer alan ulemadan Bostanzade Yahya Efendi, Davud Paşa'nın işlediği cürümlerden ötürü öldürülme korkusuyla Osmanlı soyunun kökünü kazıyıp I. Mustafa'nın başına buyruk kalmasını istediğini, Darüssaade ağalarından biriyle anlaştığını, I. Ahmed'in saraydaki şehzadelerine komplo kurduğunu, fakat saray halkından bir kısmının olayı haber alıp şehzadelerin katlini önlediklerini yazar¹³. Diğer kaynak Hüseyin Tuğî ise Davud Paşa'nın “*silsile-i Âl-i Osman'ı kesmek*” istediğini, fakat “*silsile-i tâhirin inkırâzını revâ*” görmeyen saray halkının suikaste mani olduğunu belirtir¹⁴. Saltanata kastedtiği söylenen Davud Paşa, III. Mehmed'in kızıyla evliydi; yani Âl-i Osman'ın damadıydı. Suikasti bizzat gerçekleştirecek olan Harem ağası ise Yahya Efendi'ye göre bir gün kimseye görünmeden padişahın kıyafetlerini giyip kavuğunu takıp saltanat tahtına oturmuştu. Bu hadiseden biraz evvel yine padişah damadı olan Sadriazam Nasuh Paşa'nın da saltanata kastedtiği bazı kaynaklarda ima edilir. Naima'nın kaynağının belirttiğine göre, Nasuh Paşa, Mehmed Giray ve Şahin Giray meselesi dolayısıyla Mehmed Giray'ı Kırım hanı yapmak üzere padişahın haberi olmaksızın Edirne'ye davet etmiş, bir av

12 Mesela Harem'in bu anlamda rolü için bk. Peirce, *Ayrı Eser*, s. 203 vd.

13 “Bostanzade Yahya Efendi, fi Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman”, haz. O. Şaik Gökyay, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 229-232.

14 *Tuğî Tarihi*, haz. N. Aykut, Basılmamış Doçentlik Tezi, s. 42-43.

partisi sırasında Mehmed Giray'ın adamları birden padişahın karşısına çıkmış, bu durum bazı kimselerce Nasuh Paşa'nın padişahı bir suikast ile ortadan kaldırıp yerine Kırım hanını geçirmek ("*murâdı sizi ihlâk ve anı iclâs idi*") olarak yorumlanmış, I. Ahmed derhal Mehmed Giray'ı Yedikule'ye hapsettirmişti¹⁵.

2) IV. Murad ölüm döşeğinde iken hanedanın hayatta kalan tek üyesi olan İbrahim'i öldürtmek istemişti. 1643 yılında yazılmış bir batılı elçilik raporunda, onun hanedana son vermek istediği ve kendi yerine yakın arkadaşı olan Mustafa Paşa'yı getirmek veya bir başka rivayete göre de Kırım hanını tahta çıkarmak arzusunda olduğu ifade edilir¹⁶. Bazı Osmanlı kaynaklarına akseden karinelere ulaşıldığına göre hanedan gerçek anlamda en büyük bâdireyi IV. Murad'ın bu çeşitli halisünasyonlar gördüğü ölüm döşeğinde verdiği emirler sırasında yaşamış, Kösem Valide Sultan'ın tedbirleriyle bu vahim durumun önüne geçilebilmiştir. Bundan dolayı Sultan İbrahim hanedanın gerçek mânâda ikinci müessisi sayılır¹⁷. Bu zor yıllarda İbrahim'in bir erkek evladının olmaması tehlikesi, saray çevresinde hanedana bazı alternatifler düşünülmesini gündeme getirmiş olabilir. Buna dair kesin bilgiler yoksa da, o sıralarda ortaya çıkan ve asırlar boyu yaygın bir rivayet olarak varlığını sürdüren "*hanedanın tuyur yani kuş adı taşıyan biri tarafından sona erdirileceği*" kehaneti sanıldığından daha ciddi bir endişeyi mucib olmuştur. Bu kehanet IV. Murad'ın daha önceki niyeti ile bağdaştırılınca, her şeyden habersiz, Rodos'ta ikamet etmekte olan Şahin Giray ansızın idam edildi¹⁸. Müneccimler tarafından ortaya atılan bu kehanetin izlerinin iki yüz yıl sonra Cevdet Paşa'nın *Faik Efendi Mecmuası*'ndan naklettiği olayda görülmesi dikkat çekicidir. Faik Efendi her ikisinin adlarının kuş ile ilgisi sebebiyle II. Şahin Giray ile Nizam-ı Cedid aleyhtarı Canikli Tayyar Paşa'nın bu kehanet uyarınca saltanat davasına düştüklerini belirtir. Cevdet Paşa bu bilgiyi yorumlayarak Tayyar Paşa'nın kat'i fikrinin ne olduğunun bilinmediğini, ancak ona ait bazı evrakı gördüğünü, bunların üzerinde Nizam-ı Cedid taraftarı devlet ricaline, Valide Sultan'a ve hatta III. Selim'e yönelik ağır ifadelerin bulunduğunu belirterek bunların "*su-i niyyetine istidlâl olunabileceği*" üzerinde durur¹⁹.

3) Hanedana karşı aksülâmelin belki de en alenî olarak tezâhürünü, 1703'de II. Mustafa'nın hal'i ile sonuçlanan Edirne Vak'ası oluşturur²⁰. 1683'teki Viyana bozgununun ardından yaşanan sıkıntılar, 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması'na, siyasi ve askerî çevrelerle ulema çevresinden gelen tepkiler içten içe hanedana ve II. Mustafa'ya karşı bir muhalefetin zuhuruna yol açmıştı. 1656'dan itibaren iktidara gelen ve bir döneme damgasını vuran Köprülüler'in bile Venedik hükümeti-

15 Naima, *Tarih*, II, 129.

16 Du Loir, *Voyages*, Paris 1654, s 110-118; M.Vanel, *Abrege nouveau de l'histoire generale des turcs*, Paris 1689, III, 545; Knolls, *The Turkish History*, London 1704, II, 94; Zinkeisen, *GOR*, Gotha 1856, IV, 526-527.

17 Bk. F. Emecen, "İbrahim", *DİA*, XXI (2000), 274-281.

18 Vecihi, *Tarih*, Faksimile neşr. B. Atsız, München 1977, 19a vd.

19 *Tarih*, İstanbul 1309, VIII, 30-31.

20 Hadise için bk. Rifa'at Ali Abou el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul 1984.

ne benzer bir idarenin tesisi düşüncesinde oldukları belirtilir. Bu aileden önemli bir reformist olan Fazıl Mustafa Paşa'nın da hanedanın tasfiyesini düşündüğü ileri sürülür. Nitekim Marsigli, Batılı müverrihlerin Osmanlı sultanının mutlak gücünü çok abarttıklarını, bu tip görüşlerin Kanunî'nin saltanatı döneminden kaynaklanmış olduğunu belirtirken, Salankamen'de şehid düşen Köprülü vezirin "*Kanunî'den sonra gelen hükümdarların zayıf iradeli olmakla devlet işlerini yeterince idare edemeyip halka zulüm yaptıklarını, imparatorluğa eski gücünü kazandırmanın ancak bu sülaleyi ortadan kaldırmak suretiyle mümkün olabileceğini*" açıkça söylemekten çekinmediğini ve veraseti kendisinin benimsemekte bulunduğunu yazar²¹. Fakat bu fikirlerin ne ölçüde yaygın olduğu, gerçekten böyle bir düşüncenin var olup olmadığı ayrıca sorgulanmalıdır. Aynı dönemlere ait biri bir mutasavvıf olan Niyazi-i Mısrî, diğeri İstanbul'da uzun süre hekimlik yapan Girit asıllı bir yabancı'nın hatıraları, bir diğeri ise Edirne Vak'ası'nın elebaşılardan Çalık Ahmed'in tasavvurlarını kendi yorumuyla aktaran Naima'nın kaydı, bu yoldaki fikirlerin Marsigli'ye has olmadığını gösterir. XVII. asrın son çeyreğinde Karlofça barışı ile sonuçlanacak olan bozgun yılları, Osmanlı tebaası ve hususiyile ulema ve hatta tasavvuf ehli üzerinde ciddi tepkilere yol açmıştır. Herşeyin toz duman içinde bulunduğu yıllarda manevi bir arayış içine giren Osmanlı hanedan mensupları ve yöneticilerin Kadızadeli'lerin etkisi altına girmesi ve buna karşılık tasavvuf çevrelerinin sert tepkileri, kişilik itibarıyla önemli problemleri bulunan Niyazi-i Mısrî'nin kendisine has görüşlerinde bir bakıma akis bulmuştur denilebilir. IV. Mehmed'in henüz tahtta bulunduğu sırada 1694'te sürgünde yaşadığı Limni'de vefat eden Mısrî, sağlıklı ruh halini de yansıttığı, hatta bundan, kendisinin de farkında olduğunu belirttiği özel notlarında, büyük nefret duyduğu Hamzavîlerin (Bayrami Melamileri)²² etkisi altındaki Osmanlı hanedanını kendince aşağılayıcı ifadelerde bulunur. Bir yerde şunları yazar. "*Şimdi tahtta oturan Şehzade Mustafa'dır, elbette biz padişahımızı görmek isteriz, elbette deyin, eğer Sultan Mehmed size kendisini ayân gösterirse bilin ben bâtilum, hakkımdan gelin, eğer tahtta şehzadeyi bulursanız bilin hak peygamberim, peygamber olduğum gerçek olunca tahkik bilin Sultan İbrahim, Sultan Mehmed, Şehzade Mustafa yahudilerdir, padişahınız yahudi olduğundan ma'ada ehlinizi ve iyâlinizi levendlere tasarruf ettirir, razı olursanız tahtında baka edin ve illâ Tatar müslümandır, din-i İslâm dandır varın anı getirin tahtta oturtun, ben size hakkı beyân etdim siz bilirsiniz, bunlar yahudi soyundan olmak ile yahudi gayretin çekerler, ammâ itikadda Hamzaîyyedirler, yanlarında cemi' muharremât mubâhdır, her millette adâlet vardır, Hamzaîyyede yoktur, benim size ahir vasiyetim budur, kabul ve adem-i kabul size mufavvezdir, siz bilirsiniz...*". Bir başka yerde " taht Tatarındır, taht Tatarındır, taht Tatarındır, bunlarda hayır kalmamıştır, taht Tatarındır bilmiş olun, her ne

21 Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, trc. Nazmi, Ankara 1934, s. 33. Ayrıca bk. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha 1911, IV, 371.

22 Bk. Abdülbaki, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul 1931, 167 vd.

kadar hilâfın etmeye çalışırsanız olmaz, mülk Tatarındır, Tatarındır...” diyerek Tatar hanlarında din ve adalet olduğunu, kendileri ile görüştüğünü, İslâm dinine olan bağlılıklarına şahadet ettiğini yazar²³. Bu ifadeler onun bozuk halet-i ruhiyyesinin yansımaları, ayrıca İstanbul’dan uzaklaştırılması ve sürgüne yollanmasına bir tepki olarak yorumlanabilir²⁴. Ancak Dimitri Kantemir, 1693’te 3000 kadar müridiyle gazaya katılmak için Edirne’ye gelen Mısır’ın gerek askerleri gerekse halkı verdiği vaazlarla etkilediğini, sefere katılmak ve şeyhi görmek için birçok kişinin toplandığını, “*imparatorluğu yok olmaya sürükleyenlerin vezir, yeniçeri ağası, kaymakam, defterdar ve reis efendi ile diğer bazı devlet adamları olduğunu*” söyleyip büyük ilgi çektiğini, şeyh tarafından kâfirlikle suçlanan sadrazam ve diğerlerinin kendilerini kurtarmak için onu uzaklaştırmaya çalıştıklarını, hatta durumu padişaha bildirdikleri telhiste, şeyhin sadece kendilerini değil padişaha da iğrenç adlar takarak aşağıladığını, onun “*Osmanlı Almanlarının İmparatorluk Almanlarına karşı savaş ettiklerini ve bundan dolayı Allah’ın Osmanlı Sarayı üzerinde lütfunun beklenemeyeceğini*” ifade ettiğini yazdıklarını belirtir²⁵. Kantemir, saltanat aleyhindeki bu sözlerin suçlanan vezirin ve yandaşlarının bir oyunu olduğunu ima ederse de, yukarıda Mısır’ın özel notlarındaki daha ağır ifadeleri, şeyhin açık olarak bu yolda vaazlar verdiğinin bir göstergesidir. Bütün bunlar da yine bu kabil düşüncelerin belirli çevrelerde varlığını açık şekilde gözler önüne serer. Öte yandan 1710’dan 1751’e kadar hatıralarını kaleme alan ve uzun süre İstanbul’da bulunduğu anlaşılan Girit orijinli Raguzalı doktor Francesco Dadich, Osmanlı ileri gelenlerinin bir aristokrasi oluşturma düşüncesi içinde bulduklarını Venedik tarzı bir meşrutî idareyi arzuladıklarını belirtir²⁶. Açıktır ki hanedana karşı olan bu tavır, Dadich’in hatıralarında, doğrudan onun kendine has fikirleri olup ayrıca Venedik’e bir pay çıkarmak yahut Venedik idarecilerine bir mesaj vermek amacına matuf olarak anlaşılabilir. Fakat burada da göz ardı edilemeyecek böyle bir kanaatin var olduğu, belirli zümreler arasında bu kabil fikirlerin dolaşmakta bulunduğu açıktır. Nitekim Osmanlı vak’anüvisi Naima, Edirne Vak’ası sırasında asilerin elebaşlarından Çalık Ahmed’in bir bakıma “ocaklı saltanatı” fikrine sahip olduğunu, kapıkulu ocağı vasıtasıyla yönetimi tıpkı Cezayir ve Tunus ocakları örneğinde olduğu gibi “*cumhûr cem’iyeti ve tecemmû’ devleti*” şeklinde ele almak istediğini

23 Niyazi-i Mısır’ın bu notlarını havî mecmuası Bursa, Orhangazi Ktp., nr. 690’da yer alır. Yukarıdaki alıntı, A. Gölpinarlı, “Niyazi-i Mısır”, *Şarkiyat Mecmuası*, VII (1972), s. 217 sonundaki mecmuanın 61b yaprağının faksimilesinden yararlanılarak tarafımdan deşifre edilmiştir.

24 Onun hakkında ayrıca bk. K. Erdoğan, *Niyazi-i Misri, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı*, Ankara 1998. M. Aşkar, “Tarihat-Devlet ilişkisi. Kadızadeli ve Meşayih Tartışmaları Açısından Niyazi-i Mısır ve Döneme Etkileri”, *Tasavvuf*, V/1 (Ağustos 1999), 47-80. A. Gölpinarlı, “Niyazi”, *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 306.

25 *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, trc. Ö. Çobanoğlu, İstanbul 1998, II, 771-774

26 Bk. Jorga, IV, 371. Ayrıca bu hatıratın geniş bir tanıtımı ve söz konusu görüşler hakkındaki yorumlar için bk. G. Bellingeri, “Su due manoscritti veneto-ragusei e l’Impero ottomano del XVIII secolo”, *IX th. International Congress of Economic and Social History of Turkey*, (20-23 August 2001) Dubrovnik-Croatia, basılmamış tebliğ.

yazar²⁷. Bu ifadelerden Çalık Ahmed'in Âl-i Osman'ı tasfiye etme niyetinde olduğu çıkarılmazsa da gerek yukarıda sözünü ettiğimiz iki örnek gerekse aşağıda temas edeceğimiz Çalık Ahmed'in de dahil bulunduğu asi gurubunun saltanatın geleceğini konuştukları ve birtakım alternatif adlar ileri sürdükleri toplantı, söz konusu "cumhûr idare" fikrinin gündeme getirilmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bu dönemde İstanbul'da sivil bir güç olarak bazı vüzera aileleri de halkın nazarından uzakta değildi. Özellikle uzun savaşlar döneminde askeri güce duyulan ihtiyaç, gerek taşrada ve gerekse İstanbul'da zengin ailelerin kendi besleyecekleri askerlerle savaşlara katılmaları yolunu açtığından bunlar giderek devlet nezdinde kazandıkları bu konumu mahalli bir güç haline gelmekte kullanmaya başlamışlardı. Taşrada görülen bu kabil zümrelerin İstanbul'da da var olduklarına dair ip uçları yakalanabilmektedir. Bunlar içinde hususiyle Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın kroniğinde zikrettiği ve kendilerinden asker talep edilen üç aile dikkat çekicidir. Sarı Mehmed Paşa, 1107 Ramazanı (Nisan 1696) olaylarını aktarırken İstanbul'da oturan İbrahimhanzâdeler, Civankapıcıbaşızâdeler ve Köprülüzâdeler'in kendi askerleriyle sefere katılmalarının emredildiğini, bunun üzerine İbrahimhanzâde Ali Bey'in bütün masrafları kendisi karşılamak üzere 300 piyade, Civankapıcıbaşızâde Mustafa Bey'in 50 neferle, Köprülüzâde Numan Bey'in 150 neferle yola çıktıklarını belirtir²⁸.

Bu üç ailenin zenginlik ve kudretleri dışında ortak olan önemli bir yanları daha vardı. Bunların her üçü de hanedan ile akrabaydı²⁹. İbrahimhanzâdeler, Sokullu Mehmed Paşa ile İsmihan Sultan'ın oğulları İbrahim Paşa'ya; Civankapıcıbaşızâdeler ise Sultan İbrahim devri veziriazamlarından olup babasının annesi, Mihrimah Sultan'ın kızı olduğundan Sultanzâde lakabıyla da anılan Mehmed Paşa'ya dayanıyordu. Bu aileler İstanbul halkı nazarında oldukça büyük itibar sahibi idiler. Bunlardan İbrahimhanzâdeler birdenbire 1703'te Osmanlı hanedanına alternatif olarak gündeme geldiler. Edirne'ye II. Mustafa'yı devirmeye giden İstanbul kuvvetlerinin Silivri'de yaptıkları ve bir bakıma hanedanın geleceğini tayin eden mecliste Osmanlı tahtına aday gösterildiler. Osmanlı kroniklerinin Şehzade İbrahim ile II. Mustafa'nın kardeşi Ahmed arasındaki tercihten söz ettikleri bu toplantı sırasındaki tartışmaları, o sırada bu mecliste bulunan bilahire Prut Savaşı sonrası kendisini müdafaa kastıyla Valide Sultan'a gönderdiği mektupta özetleyen Baltacı Mehmed Paşa, ulema ve askerlerin bir bölümünün Tatar Hanı'nın veya İbrahimhanzâdelerden birinin tahta çıkarılması teklifinde bulduklarını, fakat kendisinin devreye girerek büyük

27 "... akl-ı nâkısı muktezâsınca hall u akd-i umûr cümle kendü re'yiyle görülüp giderek tarika-i Bektaşîyye'ye kuvvet-i tâmmе geldikten sonra dörtyüz seneden berü neslen ba'de neslin istiklâl-i mülûk ile mazbût ve muntazam olan Devlet-i Osmaniyye'yi Cezayir ve Tunus ocakları gibi cumhûr cem'iyyeti ve tecemmû' devleti kıyâfetine koyup zu'm-ı fâsidi üzere ortalığı böyle bâtil terebbiye komak sa'yinde idi..." (Naima, *Tarih*, İstanbul 1283, VI, ilave kısım, s. 33-34).

28 *Zübde-i Vekayi'ât*, nşr. A. Özcan, Ankara 1999, s. 581.

29 Bu dönemde Sagredo, Osmanlı hanedanına alternatif olarak yedi hükümdar sülalesinin bulunduğunu, bunların veya sultanzâdelerden birinin seçilebileceğini bildirir (*Histoire de l'empire ottoman*, Paris 1732, IV, 417).

gayretlerle III. Ahmed'in tahta getirilmesini teminde rol oynadığını belirtir³⁰. Bu belgedeki ifadeler şöyledir. "...İstanbul'u Moskof keferesine vermeye vesile olmak için Yenikale'yi yapmaya izin veren Şeyhülislam efendidir deyü nice türlü turrehât ve bi-ma'nâ kelimât ederek nihâyetinde padişahımızı dahi istemeziz deyü feryâd u vâveyla edüp hâsılı kimi Âl-i Cengiz'den Eyyüb'de olan Sultan-dan ve kimi İbrahim Hanzâde'den bi'at edelim deyü.... ağızlarından çıkan kulakları işitmeyüp her birleri hatırlarına geleni söyleyip ve bu güft-i şeni' beynlerinde otuz günden ziyâde istişâreden sonra merhûm Sultan Mehmed Han efendimizin silsilelerinden iclâs olunmamak üzere cümle ittifâkıyla karâr verilüp Sultan İbrahim'e dahi destres mümkün olmayup, vâlidelerinden bi'at etmeğe ittihâd ile karâr ve üç gün ale't-tevâli bir biri ardınca yedişer fâtiha okunup mâfi'z- zamîleri ne yüzen olduğu bu abd-i kemterinizin ma'lûmu olduğu gibi olanca aklım başımdan gidip..." . Burada söz edilen İbrahim Han-zâde diye anılan zat kimdir?

Aileye adını veren İbrahim Bey'in hayatı sultanzâdeler ile ilgili kanunun hilâfına bir gelişme seyri takip etmiştir. 1565'te doğan, doğumu bir süre saklanan ve daha sonra adı dedesi II. Selim tarafından konulan İbrahim, sarayda babası tarafından iyi bir şekilde yetiştirilmiş ve bir devlet adamı olmak üzere tahsil görmüştü. Fakat babasına karşı olan muhalefet sebebiyle hakkında daima şüphe beslenmiş, önemli görevlere getirilmemiş, uzun süre kapıcıbaşılıkta bulunmuştu. Çıkan dedikodular sebebiyle bir ara III. Murad'ın hışmına uğramışsa da I. Ahmed devrinde yeniden devlet hizmetinde görev almıştı. Bu dönemde Osmanlı tarihinde belki de ilk defa sultanzâdelere beylerbeylik verilmemesi kanunu hilâfına, Bosna Beylerbeyliği'ne tayin olunmuştur. Bunda babasından intikal eden Atmeydanı'ndaki sarayın bahçesini cami yapılmak üzere padişaha hediye etmiş olmasının rolü üzerinde durulur. Daha sonra bazı beylerbeyliklerde bulunan İbrahim Paşa 1623'te vefat etti ve ardında zengin vakıfların idaresini üstlenen ve kendi adına nisbetle İbrahimhan-zâdeler adıyla anılan bir aile bıraktı. Ona "han" sıfatının verilmesi de Osmanlı tarihinde sultanzâdeler arasında hiç rastlanmayan bir özelliktir. Döneminin kaynaklarında Sultanzâde, Mehmedpaşaoğlu diye anılan İbrahim Paşa, daha sonraki tarihlerde İbrahim Han diye anılmaktadır³¹. Bütün bunlar ailenin birden 1703'te alternatîf aile olarak öne sürülmesinin pek de tesadüfi olmadığını göstergesidir.

4) Hanedana karşı 1703'te olduğu gibi tepkilerin aleni hale dönüştüğü son olaylar zinciri, III. Selim ve II. Mahmud zamanlarındaki reform hareketleri dönemine rastlar. Ancak bundan önce Baron de Tott, I. Abdülhamid dönemi için genç şeh-

30 Baltacı Mehmed Paşa'dan Valide Sultan'a 1723 Tarihli Mektub, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Klavuzu*, I, vesika nr.10. Bu döneme şahit olan anonim bir kaynak, yapılan toplantıda padişahı ve veziri istemediklerini belirten asilerin "...Sultan Ahmed Sultan Mustafa'nın birâderi ve bu vâlidenin oğludur, Sultan Ahmed oğlu Sultan İbrahim'i cülûs ettirelim, Eski Saray'dadır, vâlidesin getirelim anda bi'at edelim.." şeklinde "güft u gû" ettiklerini yazar (*Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. A. Özcan, Ankara 2000, s. 238-239).

31 Geniş bilgi için bk. F. Emecen, "İbrahim Han", *DİA*, XXI, 316-317.

zade Selim'in, hanedanı tehdit eden kısırlığı ortadan kaldıracak yaşta tahta çıkacağına ümit edildiğini belirtirken hanedanın geleceği hususunda bazı çarpıcı konulara temas eder. Ona göre hanedanın kesilmesi demek imparatorluğun dağılması anlamına gelir. Kırım hanlarının Osmanlı tahtına vâris olmasına dair hiçbir yasa mevcut değildir, ancak böyle bir durum olursa ulema Kırım hanlarını çağırabilir³². Bu görüşler Baron de Tott'a has olup taammüm etmemiştir, ayrıca gelişen olaylar da onun yazdıklarını doğru çıkarmamıştır. Söz konusu yıllar hanedanın farklı bir anlayışa doğru yönelişinin mebdeini oluşturur. Nizam-ı Cedid'e karşı olanlar ile (Tayyar Paşa olayı) ilgili naklettiğimiz anekdotlar yanında Alemdar vak'ası ve II.Mahmud'un tahta çıkışı sırasında da yine hanedana karşı birtakım yeni arayışların gündeme getirildiğini görmekteyiz. Nitekim III.Selim'in katli ardından iktidarı elinde tutan Alemdar Mustafa Paşa'nın Çatalca'daki çiftliğinde ikamet etmekte olan Tatar Hanı Selim Giray'ı Osmanlı tahtına geçirme düşüncesinde olduğu belirtilmektedir³³. Bunun III.Selim'in katline karşı Alemdar'ın bir tepkisi olduğu muhakkaktır. Fakat II.Mahmud'un reformları ve Yeniçeri Ocağı'na karşı takındığı tavır, hanedanın ilk defa açık olarak yeniçeri gurupları nazarında artık hiçbir öneminin kalmamasına yol açmıştır. Vaktiyle II.Osman'ın ocaklarını tehdidi karşısında, Âl-i Osman'a karşı herhangi bir alternatif düşünmeyen bu zümreler, şimdi tamamıyla Osmanlı hanedanın tasfiyesini alenen dile getirmişlerdi. IV. Mustafa'nın idamı sırasında ocaklıların biraraya gelerek yaptıkları konuşmaları nakleden yazan ve tarihi belirsiz bir rapordaki şu çarpıcı ifadeler bu konuda dikkat çekicidir; *... "ol esnalarda Sultan Mahmud efendimizi de istemeyiz diye feryad edeyorsunuz, kimi padişah edecek idiniz deyu hakir ba'zen sual eder idikde, Esmâ sultan olsun ve bazıları Tatar Han gelsün padişah olsun ve bazıları dahi Molla Hunkâr gelsün padişah olsun ve bazıları her kim olursa olsun padişah bir adam değil mi kim olursa olsun, Allah ocağımıza zeval vermesin de padişah ne imiş dediler"*.³⁴ Bu sözler üzerine rapor sahibinin *..vay câhil pezevenkler vay. Güneş olmayınca zerre kande bulunur, mâzallah*" ifadesi Osmanlı imparatorluk ailesinin değişmezliğinin açık ve o kadar da âmiyâne bir ifâdesidir.

1838 Hünkâr İskeleyi toplantısı ve Münchengraetz'de Batılı devletlerin Osmanlı hanedanının geleceğini konuşmaları³⁵, Osmanlı İmparatorluğu'nun batılı devletler nezdindeki yeni konumunun tayinini sağlayan siyasi gelişmelerin bir bakıma habercisi olmuş, hanedanın ve imparatorluğun "Düvel-i Muazzama"nın hassas dengelerine daha kuvvetle bağlandığı ve dolayısıyla hanedanın devamının bu dengeler

32 *Türkler ve Tatarlar Arasında*, trc. Reşat Uzmen, İstanbul 1996, s. 33-34.

33 Jucherau de Saint-Denys, *Revolutions de Constantinople en 1807 et 1808*, Paris 1819, II, 212; Zinkeisen, GOR, VII, 571.

34 Tahsin Öz, "Selim III. Mustafa IV. ve Mahmud II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", *Tarih Vesikaları*, Ankara 1941, I, 20-29. Ayrıca bu konuşmalar *Câbi Tarihi*'nde de bulunmaktadır. Câbi, "... çok kimseler güft u gü ve ehl-i fesâdin bizlerin sözüümüz olmaz ise Tatar Han neslinden padişah ederiz, Mekke Şerifini ve Konya'dan Molla Hunkâr'ın oğlunu padişah ederiz dedikleri istimâum olunmakta kayd olundu..." (bk. *Câbi Tarihi*, haz. M. Ali Beyhan, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, s. 371).

35 Bk. K. Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Anlaşması", DİA, XVIII, 489.

içerisinde sürdürülmesinde faydalar mülâhaza edildiği bir siyasi anlayışın yerleşmesine zemin hazırlamış; bu şartlar altında hanedan, Cumhuriyet döneminde tasfiyesine kadar, aradaki çeşitli problemler ve devlet sistemindeki değişmelere, bazı paşaların hanedan kurma (Âl-i Midhad dedikoduları) hulyalarına rağmen bir bakıma batılı devletler sayesinde varlığını koruyabilmiştir.